

21. Козацька вольниця Семена Палія під наглядом одноголового і двоголового орлів

Військово-політична діяльність українських гетьманів та поступова колонізація ними правобережних земель у першій половині 80-х рр. XVII ст. зрештою дали свої результати. За визначенням вітчизняних істориків, протягом другої половини 1680-х — 1690-х рр. тут відбувався неухильний процес відродження політичних структур Українського гетьманату¹. Політичне становище правобережних земель колись єдиного гетьманату змушувало керівників її козацької організації діяти в межах визнання сюзеренітету королів Речі Посполитої. Тим більше, що в попередні роки саме польський монарх стимулював відродження структур Війська Запорозького на території Київщини й Брацлавщини.

Заходи старшини, що мали на меті відродження зруйнованого краю й захист його від турецько-татарських нападів, підтримувалися королівським урядом Яна III Собеського. Саме цей монарх видав С. Палію, Самійлу Івановичу (Самусю), Андрію Абазину, Гришку Івановичу (Гришку), Захарію Іскрі, Павлу Апостолу-Щуровському та іншим полковникам привілеї, що узаконювали певні військово-адміністративні права цих козацьких зверхників на території Київщини та Брацлавщини. Стародавні «права та вольності Війська Запорозького» підтверджувалися постановою вального сейму від 16 лютого 1685 р.² Уже 25 серпня того ж року С. Палій, перебуваючи в Білій Церкві, видав універсал, у якому сповіщав усіх, хто проїжджав територією Білоцерківського полку, про запровадження мита на користь «нової-старої» козацької адміністрації. 10 вересня того ж року датується перший лист козацького полковника до свого сюзерена — короля Яна III Собеського³.

Від часу обрання гетьманом Лівобережної України І. Мазепа Палій розпочинає активну переписку з ним. Очевидно, перший такий лист був відправлений правобережним полковником із Фастова до Батурина в лютому 1688 р. У ньому подавалася інформація про пересування Кримської та Буджацької орд⁴. Як про перший так і про всі наступні листи Палія гетьман Мазепа повідомляв (а більшість із них пересилав) до Москви.

У тому ж році С. Палій уперше звернувся через лівобережного гетьмана до московського уряду з проханням прийняти його під гетьманський регімент та зверхність російського монарха. «Писав до мене зі

сторони королівської величності охотницький полковник Семен Палій... просить мене, гетьмана, щоб я з людьми, які при ньому прийняв під свій регімент, у богохраниму державу його царської пресвітлої величності, який його лист Палія посилаю...»,⁵ — повідомляв І. Мазепа російському князю О. Голіцину. Однак, зважаючи на укладений між Варшавою й Москвою «Вічний мир», ініціатива фастівського полковника не була підтримана. Мабуть, з огляду на це влітку 1689 р. відновлюється листування між С. Палієм та королем Яном III Собеським, у якому козацький полковник наголошує на тому, що він є підданим Речі Посполитої⁶. У листі від 24 серпня він дякує королеві за надання йому привілею на с. Романівку та просить прийняти у Варшаві його посланців⁷.

А вже 16 квітня наступного року фастівський полковник звертається до російського воеводи в Києві князя М. Ромодановського: «Я тут, залишаючись на тому прикордонні, був завжди зичливим і вірним пресвітлим православним государям...»⁸. Через декілька днів С. Палій повідомляв лівобережному гетьману про вдалу битву з татарами під Білою Церквою, а також вдруге просив І. Мазепу посприяти, щоб «через милість вашу у пресвітлих монархів... прийнятий був»⁹. Одержавши відмову, причиною якої було небажання царського уряду порушувати російсько-польські домовленості, правобережний полковник знову вирішив запевнити короля Яна III Собеського у своїй відданості. У листі до польського монарха від 30 травня з Фастова Палій писав: «... впавши до ніг В. К. М. (вашої королівської милості. — Т. Ч.) пана нашого милостивого, чинимо подяку і вірну зичливість до останку життя мого, як вірний підданий В. К. М., з людьми полку мого служити неодмінно готовий...»¹⁰. Крім того, козацький полковник просив свого зверхника позбавити його від «гніву» великого коронного гетьмана С. Яблоновського, який разом із полком П. Апостола-Щуровського не давав розміщуватися Палієвим козакам на «консистенціях», які раніше були визначені їм королівським урядом. Наприкінці листа полковник прохав Яна III Собеського надіслати додаткову плату для його війська, бо присланих двох тисяч злотих, які прийшли перед тим із Варшави, не вистачало для утримання полку.

Утвердження козацького устрою на Київщині викликало невдоволення місцевої шляхти та духовних осіб, адже на їхні землі почала поступово поширюватися влада С. Палія. Зокрема, в інструкції послам від Київського воеводства до короля, датованого 29 травня 1688 р., відзначалося, що «на Поліссі київським Палій підданих наших у своїх обертає і так уже кілька років»¹¹. Щоб уникнути конфлікту з коро-

лем, козацький полковник запевняв польського володаря, що не має наміру займати «ті добра, які Богу і Церкві належать»¹². Одержавши про це звістку з Варшави, київський біскуп А. Залуський дозволив козакам Палія розташуватися в його володіннях за умови, щоб йому не робили «ущербу в орендах»¹³. Однак, незважаючи на це, фастівський полковник продовжував політику витіснення польської шляхти з Правобережжя.

З огляду на невиконання Палієм наказів коронного гетьмана С. Яблоновського, комісара С. Дружкевича та наказного козацького гетьмана Гришка, він разом із декількома сотниками у вересні 1689 р. був заарештований польськими урядовцями. Старшини перебували у в'язниці майже півроку — до квітня 1690 р. — і були випущені звідти за особистим наказом Яна III Собеського¹⁴. Очевидно, ув'язнення було своєрідним застереженням короля щодо стремління правобережного козацтва перейти на бік російського монарха. Але, щоб утримати незадоволеного Палія під своєю владою, відразу ж після його звільнення король наказує повернути полковнику Фастів¹⁵.

Восени 1691 р., після вдалого походу на Білгород, С. Палій наказав стратити нобілітованого шляхтича, козацького полковника П. Апостола-Щуровського. «Такого великого утиснення Війська нашого від Апостола не могли витримати»¹⁶, — виправдовувався він перед королівським комісаром С. Дружкевичем. Водночас Палій запевняв польського урядовця, що не має наміру шукати собі з військом «іншого пана», хоча раніше неодноразово звертався до І. Мазепи з проханням прийняти його під гетьманську булаву та зверхність царя. Однак С. Дружкевич не довіряв запевненням полковника, про що свідчать його листи до Варшави.

У червні 1692 р. до Фастова прибула спеціальна делегація від короля Речі Посполитої на чолі з київським стольником Кшиштофом Ласкою. Очевидно, польські урядовці все ж таки зуміли переконати Яна III Собеського в тому, що Палій вирішив змінити протекцію. Королівські представники мали запропонувати полковникові визначитися зі своєю підлеглистю й визнати зверхність одного з монархів — короля чи царя. У супроводжувальному документі, наданому королем К. Ласці, відзначалося, що «якщо (Палій. — Т. Ч.) залишається на нашому боці, уродзним нашим і підданим іншим монархам чинить прислугу і від них більшу *dependentia* ніж від короля, через що краще б не було нічого такого, що залишало в єдності з царями проти поган... *По-рицарськи його кохаю і два способи йому подаю, щоб один із них собі обрав — пішов або на сторону Московську або панств Й. К. М.* (його королівської ми-

лості. — *Т. Ч.) швидше прийняв...*; щоб з Києва вивіз двори, щоб язиків більшу частину не відсилав (до Москви — *Т. Ч.*), з тамтешніми людьми в походи не ходив... «¹⁷. Однак вся наступна діяльність правобережного «узурпатора» частини України засвідчувала, що він так і не прислухався до попереджень польського короля й надалі застосовував тактику лавірування між обома монархами, вичікуючи сприятливої міжнародної ситуації для об'єднання України.

Після надання допомоги військам І. Мазепи у відбитті нападу «ханського» гетьмана Петра Іваненка (лютий, 1693 р.), а також спільного з лівобережними полками походу на Кизикермен С. Палій намагається повернути захоплені відділами регіментаря Б. Вільги прикордонні території Фастівського полку. Одночасно він знову вдається до дипломатичних заходів. У листі до Яна III Собеського від 16 травня Палій повідомляв, що без дозволу короля ходив у похід із лівобережними полками, і виправдовував ці свої дії існуванням «спільної й нерозривної монаршої ліги» проти турків. Водночас він прохав прийняти свого сотника Павла з татарським «язиком» і обіцяв для підтвердження вірності королеві знову вступити в боротьбу з турецько-татарськими військами на подільських землях. «Щоб не був випущений з ласки і опіки монаршої, з полком моїм найпокірніше прошу»¹⁸, — писав Палій наприкінці листа. Разом з тим, його одночасні наполягання бути прийнятим під царську опіку теж не залишалися без уваги — наприкінці 1693 р. у Москві та Батурині розроблявся план таємного підданства фастівського полковника Російській короні¹⁹.

На початку 1694 р. відновився наступ польських військ на чолі з коронним гетьманом С. Яблоновським на Фастів. С. Палій послав до короля своїх представників із проханням пояснити, чому коронний гетьман здійснив на нього напад. Можливо, саме після цього звернення Ян III Собеський наказав припинити військові дії проти правобережних козаків, оскільки відділи регіментаря Б. Вільги відступили з території Фастівщини на Полісся. Крім того, Палій уклав перемир'я з Вільгою і Яблоновським: «...Вимушений з ляхами з'їжджатися і учинити мир для того, щоб війська більше польські на мене не наступали»²⁰. У результаті примирення коронні війська звільнили більшу частину Фастівського полку, де знову розмістилися сотні С. Палія. Можливо, в 1694 р. полковник все ж таки таємно визнав протекцію царя. Опоередкованим свідченням цьому є наведені літописцем С. Величком такі слова гетьмана І. Мазепи до Петра I: «Під час того перебування його (С. Палія) у мене в Батурині заповідав я йому іменем живого Бога і сповіданням християнської православної віри, щоб він, як почав слу-

жити вам, великим государям, православним монархам, так до кінця зберіг непорушимо свою вірність і до мене гетьмана був у неодмінному доброхітті... Він учинив обцянку, як і раніше, що воістину служитиме вам, великим государям»²¹.

Восени того ж року відділи правобережного полковника здійснили успішний похід на буджацьких татар. Повертаючись до своєї резиденції, Палій надіслав до білоцерківського коменданта «реляцію» з повідомленням про знищення семи татарських поселень та відправив до польського короля й коронного гетьмана декілька взятих у полон «язиків», яких супроводжували козаки. Про них писав до короля, перебуваючи в Батурині, польський посол

К. Ісарович: «Пане милостивий, відаю, що у В. К. М. (вашої королівської милості. — *Т. Ч.*) були двоє козаків у Жовкві від Палія, коли В. К. М. полював у полі, і вони теж були в полі і кланялись В. К. М.; скоро їх гетьман коронний і каштелян краківський відправив до Палія. А як тільки прийшли, то і тієї ж години він послав їх до Мазепи в Батурин, яким, певно, гроші дано, щоб віддали Палію»²².

Разом із коронними військами Речі Посполитої правобережні козаки воювали проти турків і татар на Поділлі. Відпускаючи своїх козаків на королівську службу, Палій, за свідченнями очевидців, говорив, що «піхота від мене не відстане, одягнувшись (у короля. — *Т. Ч.*), повернеться назад»²³. Коли наприкінці 1695 р. одного з сотників С. Палія польська шляхта намагалася витіснити з Полісся, полковник звернувся до польських урядовців: «...зараз усе Полісся видано на військо козацьке»²⁴. «Козаки узурпують собі при консистенціях *intraty* з добр як земських, так і королівських...»²⁵, — скаржилася у 1696 р. брацлавська шляхта. Саме в цей час, за словами історика Б. Крупницького, полковник Палій перетворився на справжнього володаря великої частини Правобережної України²⁶.

С. Палій підтримував стосунки не лише з королем, а й з іншими представниками панівних кіл Речі Посполитої. З 1693 р. у Вільні, при дворі литовського воєводи Казимира Сапеги, був «акцентований» представник фастівського полковника. Тісні контакти в козацького керівника були також і з мінським воєводою К. Завішею. Коли той у лютому 1695 р. прибув до Фастова, то «був прийнятий і трактований мило»²⁷. Особливі взаємовідносини склалися у Палія також із коронним підстолієм Ю. Любомирським, військові підрозділи якого досить часто брали участь у спільних козацько-польських операціях проти татар. Український полковник листувався з белзьким воєводою А. Синявським, овруцьким старостою Ф. Потоцьким та магнатом Ф. Замој-

Король Речі Посполитої
Август II

ським²⁸. «Проста мова козацька не має бути доводом проти осіб гідних»,²⁹ — так говорили польські урядовці, які не підтримували зв'язків своїх колег із С. Палієм. Листуючись із представниками урядових кіл Речі Посполитої, полковник намагався аналізувати внутрішньополітичну ситуацію, що складалася в цій країні, а також прогнозувати розвиток подій, які могли вплинути на ставлення панівних кіл Польщі до козацького устрою Правобережної України.

Смерть Яна III Собеського й період безкоролів'я розділили політичну еліту Речі Посполитої на два табори, кожен із яких схилився до різних кандидатур на трон. У цей час прихильники саксонського курфюрста Августа звинувачували Палія в тому, що він підтримував французького принца Конті, який також претендував на польську корону. Однак невдовзі після обрання Августа II Сильного український полковник визнав його владу, хоча спочатку його стосунки з новим королем були напруженими. У січні 1698 р. польський монарх звертався до Палія: «...Ти наче робиш вигляд, що нас не розумієш... мусиш виконувати обов'язки і права публічні»³⁰. Полковник, зважаючи на невдоволення короля його неухвагою до найвищої влади Польщі, у травні того ж року від'їждив до Варшави татарських полонених, а в листопаді — «відібраний цікавий документ» про плани кримського хана. У відповідь Август II Сильний надіслав до Фастова свою корогву з королівським гербом³¹. Не забував правобережний полковник і про налагодження взаємин з великим коронним гетьманом, який після сеймових постанов 1697 р. активізував дії своїх військ на Київщині. У листі до С. Яблоновського від 23 листопада 1698 р. С. Палій засвідчував, що готовий «велику чинити В. М. прислугу»³². Тим самим він намагався уникати можливих військових заходів польського урядовця.

Але вже наступного року ситуація в польсько-українських відносинах докорінно змінюється. Вальний сейм 1699 р. приймає постанову про заборону утримання «козацької міліції» — саме так іменували українські козацькі полки польські політики. Одержавши звістку про цю сеймову ухвалу, старшина збрала раду у Фастові. 15 серпня 1699 р. до короля Августа II Саксонського було відіслано листа за підписом

«Семена Палія, полковника Війська В. К. М. (вашої королівської милості. — *Т. Ч.*) Запорозького, сотників, отаманів і черні», у якому, зокрема, йшлося: «...аби могли без клопоту, спокійно на своїх осідлостях перебувати, бо ми від Найяснішого Антесесора В. К. М. і цілої Речі Посполитої під час початої з неприятеlem меча святого війни зятягнені і утверджені листом Й. К. М. великі вольності і в проживанні нашому. З того часу статечно і вірно у великих битвах з неприятеlem здоров'є своє втрачаючи, кров проливаючи про достоїнствах В. К. М. і цілої Речі Посполитої, тут на Україні проживаємо»³³. Далі козацтво скаржилось на те, що його витісняють за допомогою військової сили з повторно колонізованих земель.

Для контролю за виконанням своїх вимог до королівської резиденції вирушило козацьке посольство на чолі з полковником З. Іскрою. Рішення ради сенату про наділення «демобілізованого» козацтва визначеними коронним урядом землями задовольнило тільки певну частину правобережців. С. Палій у листі до короля від 22 серпня 1700 р. рішуче не погодився з такою постановою польської верховної влади. Перед тим він уклав тимчасове перемир'я з регіментарем Б. Вільгою, який розпочав виконувати наказ сейму про знищення українського козацтва на Правобережній Україні. Цікаво, що лівобережний гетьман І. Мазепа, оцінюючи тогочасну поведінку правобережного полковника, говорив: «...*Палій то на цю (царську. — Т. Ч.), то на ту (королівську — Т. Ч.) сторону схиляється і не може нічого твердо і міцно у себе постановити*»³⁴.

Звернення правобережної старшини до московського царя й гетьмана про політичну та військову допомогу не мали успіху. Тому восени 1700 р. С. Палій домовився з коронним гетьманом С. Яблоновським про припинення воєнних дій. Але невдовзі дипломатичні заходи Палія та інших полковників правобережного Війська Запорозького щодо примирення з урядовими колами Польщі втратили ефективність. Наполегливі прохання правобережної старшини до гетьмана Мазепа про приєднання їхніх полків до лівобережного гетьманату, зважаючи на тогочасну міжнародну ситуацію, закінчилися безрезультатно. Разом з тим, із огляду на існування польсько-російського миру, С. Палію вдалося за короткий проміжок часу відродити на правобережжі державні інститути Українського гетьманату.

Зважаючи на постійні військові дії, які велися між Польщею й Туреччиною, татарські набіги і спротив польської шляхти, розміри території, яку займала «Палієва держава» в другій половині 80-х рр. XVII ст. — на початку XVIII ст., не були сталими. Козацький устрій охоплював межі колишніх Київського (правобережної частини), Бі-

лоцерківського, Паволоцького, Корсунського, Уманського, Брацлавського, Черкаського (правобережної частини), Чигиринського, Тарговицького й Могилівського полків³⁵. Новоутворений Фастівський полк як адміністративна одиниця охоплював частини територій, зниклих у середині 70-х рр. Білоцерківського, Паволоцького, Тарговицького та Київського полків. На південно-західних землях Білоцерківського полку виник Богуславський полк, який частково поширювався на південні райони Паволоцького. Наказний гетьман Самусь намагався відродити Кальницький (Вінницький) полк. Дуже важливу роль у процесі відродження інститутів української державності відіграло відновлення Брацлавського полку на чолі з А. Абазином. Його влада розповсюджувалась не лише на територію, яку займав Брацлавський полк у 50–70-ті рр. XVII ст., а й охоплювала окремі сотні колишніх Уманського, Кальницького й Могилівського полків. На південній Київщині за допомогою полковника З. Іскри відновив свою діяльність Корсунський полк, який поширювався на частину території зниклих Канівського, Черкаського й Чигиринського полків.

Наприкінці 80-х рр. починає відновлюватися традиційний західний кордон Гетьманату. Те, що полковник Палій «узурпував собі владу» на території по р. Случ, відзначалося ще на сеймі 1688 р.³⁶ На цьому наголошував і один із депутатів вального сейму у 1692 р: «...привласнює (Палій. — *Т. Ч.*) собі... аж по Случ»³⁷. У тому ж році королівський комісар С. Дружкевич скаржився до Варшави, що фастівський полковник створює «удільну провінцію» й претендує зайняти всі українські правобережні землі до межі Київського воєводства з Волинським³⁸. Неодноразово відзначав політичне «свавільство» козацької старшини, яка встановлювала власні кордони в 90-х рр., коронний гетьман С. Яблонівський. Восени 1692 р. козацькі сотні знаходились у містечках південно-східної Волині — Любарі, Лабуні, Полонному й Грицеві, а західна межа козацького устрою проходила по лінії Демидів — Литвинівка — Бородянка — Радомишль — Коростишів³⁹.

Північний кордон козацького устрою в даний період постійно зазнавав змін. Спочатку він проходив по річках Прип'яті й Словечній, які безпосередньо межували з Великим князівством Литовським. Під час визвольної боротьби північні райони Київщини, на які поширилась влада С. Палія, територіально зменшились і почали обмежуватись р. Уж, а згодом р. Тетерів. Слід зазначити, що в окремі роки козацький устрій поширювався на територію більшої частини Овруцького повіту. Саме поблизу Тетерева, неподалік Іванкова, у 1694 році відбулося укладення перемир'я між військами польського регімента Б. Віль-

ги й українського полковника С. Палія. У липні 1696 р. коронний референдар С. Шука скаржився на те, що правобережні козаки захопили Горностайпільську, Бородянську й Казаровицьку волості⁴⁰. «Щоб війська польські на цю сторону Тетерева, де товариство його Палієве...не переходили», — писав лівобережний гетьман І. Мазепа до Москви в грудні 1699 р., повідомляючи про стремління фастівського полковника встановити північні кордони власних володінь⁴¹. У листопаді 1701 р. київська шляхта внесла до інструкції на вальний сейм повідомлення про те, що, «зайнявши собі по р. Тетереву якийсь кордон»⁴², С. Палій розставляє там своїх козаків.

Західні кордони правобережних адміністративно-територіальних інститутів відроджуваного гетьманату межували з володіннями Київського полку, який підкорявся лівобережному гетьману. З боку Києва вони проходили по річках Ірпінь і Стугна, а на південному сході — по Дніпру. Для козацької організації Правобережної України даний кордон був майже символічним, адже він визначався міжнародними договорами між монархами Речі Посполитої й Московської держави. Прикордонна лінія між правобережною та лівобережною частинами України охоронялась, головним чином, лише гетьманами Лівобережжя, а не правобережними козацькими полковниками.

Дуже важко реконструювати південні межі володінь правобережних полковників у досліджуваній період. На південному сході вони межували з територією, на яку поширювалась юрисдикція кошових отаманів Запорозької Січі. Можливо, південні кордони Брацлавського полку проходили вздовж річок Дністер та Кодима. У 1702 р. С. Палій та А. Абазин приєднали до своїх володінь Балтський, Ольгопільський, Ямпільський повіти та східні райони Поділля, де порубіжними південними містами були Калюс і Могилів⁴³.

Таким чином, на початку XVIII ст. правобережна козацька старшина «узурпувала» майже всю територію Київщини, а також землі Східного Поділля та окремі райони Південно-Східної Волині. Звичайно, адміністративна влада українських полковників не була докритою з огляду на тогочасне політичне становище Правобережжя та проблеми правових відносин між ними та королівською й шляхетською владами. Очевидно, саме тому польська шляхта присвоїла С. Палію титул «*Dux malorum et scelerum artifex*». В інструкції послам від Київського сеймику на вальний сейм 1692 р. відзначалося, що Палій, «*опираючись на Гадацькі пакти, привласнює собі якусь монархію...*»⁴⁴

Отже, треба зазначити, що протягом останніх десятиліть XVII ст. правобережні козацькі полки брали участь майже у всіх військових по-

ходах, які здійснювала польська армія проти Османської імперії та залежних від неї держав. Крім того, європейська програма дій, вироблена країнами, що входили до антитурецької Священної ліги, передбачала самостійні військові походи українського козацтва проти турків і татар. Зважаючи на це, правобережні полки під керівництвом полковника Семена Палія, а також інших полковників близько півтора десятика разів разом із лівобережними козаками здійснювали великі походи на турецькі володіння.

Колонізуючи землі Київщини, Брацлавщини та Східного Поділля, козацька старшина відновлювала й запроваджувала традиції формування місцевої адміністрації періоду Української ранньонаціональної революції. Одержавши в середині 1680-х рр. королівські привілеї на освоєння спустошених земель, полковники в наступні роки почали легітимізувати ними свою владу над територіями, де розміщувалися їхні полки. З часом органи козацького самоврядування перетворювалися на державні структури Гетьманату, які існували тут з 1648 по 1676 рр. й були знищені у результаті війн за Правобережжя між Річчю Посполитою, Московською державою та Османською імперією в другій половині 70-х – на початку 80-х рр. XVII ст. Одержуючи матеріальну допомогу від уряду Речі Посполитої й визнаючи зверхність польського монарха Семена Палія (якого він традиційно «лякав» протекцією московського царя!) та інші козацькі полковники поступово й самочинно, з точки зору уряду Речі Посполитої, трансформували правобережне Військо Запорозьке в автономне політичне утворення, яке прагнуло до возз'єднання з лівобережною частиною Українського гетьманату.

---

¹ Смолій В., Степанков В. Правобережна Україна у другій половині XVII–XVIII ст. — С. 52; Крупницький Б. Гетьман Іван Мазепа та його доба. — К., 2001. — С. 19.; Маркіна В., Крижанівська В. Економічні наслідки антифеодальної та національно-визвольної боротьби на Правобережній Україні в кінці XVII – 60-х роках XVIIIст. // Науково-методичні праці з історії СРСР. Зб. статей. — Вип. 1. — К., 1991. — С. 11.

² *Volumina legum.* — Т. V. — S. 350.

³ БМЧ Краків. — Од. зб. 2765, арк. 9.

⁴ Листи Івана Мазепи 1687–1691. — Т. 1. — С. 123.

⁵ Там само. — С. 275–276.

⁶ АГАД Варшава. — Ф. «Архів Публічний Потоцьких». — № 47, т. 2, арк. 141.

⁷ Там само. — С. 142.

⁸ *Цит. за:* Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа. — С. 210.

⁹ АГАД Варшава. — Ф. «Архів Радзивілів», від. II, кн. 25, арк. 231; РДАДА Москва. — Ф. 124, оп. 3, спр. 586, арк. 21.

- ¹⁰ Там само. — Арк. 233–234.
- ¹¹ Там само. — Ф. «Архів Публічний Потоцьких». — № 133, арк. 294.
- ¹² БНЮ Вроцлав. — Од. зб. 876, арк. 130–131.
- ¹³ Там само.
- ¹⁴ Там само. — Од. зб. 876, арк. 111; АГАД Варшава. — Ф. «Архів Радзивілів», від. II, кн. 25, арк. 231–234.
- ¹⁵ АГАД Варшава. — Ф. «Архів Радзивілів», від. II, кн. 25, арк. 343.
- ¹⁶ Там само. — Ф. «Архів Замойських», № 3060, арк. 21.
- ¹⁷ Чухліб Т. Козацький устрій Правобережної України. — С. 62.
- ¹⁸ БН Варшава. — Відділ рукописів. од. зб. 21029, арк. 7.
- ¹⁹ Величко С. Літопис. — Т. 2. — С. 436.
- ²⁰ БНЮ Вроцлав. — Од. зб. 452/2, арк. 1.
- ²¹ Величко С. Літопис. — Т. 2. — С. 457.
- ²² БЯУ Краків. — Од. зб. 1151, арк. 71–72.
- ²³ БНЮ Вроцлав. — Од. зб. 406/III, арк. 123–124.
- ²⁴ Архив ЮЗР. — Ч. 3. — Т. II. — С. 397.
- ²⁵ Teka Gabriela Junoszy Podoskiego. — Т. 1. — Poznań, 1854. — S. 35.
- ²⁶ Krupnickij B. Hetman Masepa und seix Zeit. — S. 54.
- ²⁷ Zawisza K. Pamiętniki. — Warszawa, 1862. — S. 40–41.
- ²⁸ Королюк В. Речь Посполитая и подготовка Северной войны. — С. 228.
- ²⁹ Чухліб Т. Семен Палій // Історія України в особах: Козаччина. — К., 2000. — С. 189.
- ³⁰ БМЧ Краків. — Од. зб. 867/IV, № 42, арк. 23; Од. зб. 1668, арк. 54.
- ³¹ Там само. — Од. зб. 1668, арк. 170.
- ³² Бібліотека РАН у Санкт-Петербурзі. — Відділ рукописів, ф. 523, спр. 3, арк. 1.
- ³³ Чухліб Т. Семен Палій. // Історія України в особах. Козаччина. — К., 2000. — С. 190.
- ³⁴ АГАД Варшава. — Ф. «Архів Публічний Потоцьких», № 55, т. 2, арк. 111.
- ³⁵ Архив ЮЗР. — Ч. 2. — Т. II. — С. 479–480; Сергієнко Г. Визвольний рух на Правобережній Україні. — С. 67.; Смолій В., Степанков В. Правобережна Україна у другій половині XVII–XVIII ст. — С. 52.
- ³⁶ Архив ЮЗР. — Ч. 2. — Т. II. — С. 497.
- ³⁷ БЯУ Краків. — Од. зб. 1151, арк. 56–57.
- ³⁸ Majewski W. Palij Semen // Polski Słownik Biograficzny. — Т. 25. — Kraków, 1982. — S. 79.
- ³⁹ Архив ЮЗР. — Ч. 3. — Т. II. — С. 229–230.
- ⁴⁰ Королюк В. Речь Посполитая и подготовка Северной войны. — С. 230.
- ⁴¹ Архив ЮЗР. — Ч. 3. — Т. II. — С. 411; Сергієнко Г. Визвольний рух на Правобережній Україні. — С. 123.
- ⁴² Балабушевич Т. Територіальні межі правобережних полків (друга половина XVII – початок XVIII ст.) // Проблеми історичної географії України. Зб. наук. праць. — К., 1991. — С. 31.
- ⁴³ Дядиченко В. З історії боротьби правобережного козацтва... — С. 167.
- ⁴⁴ Архив ЮЗР. — Ч. 2. — Т. II. — С. 496–503.